

GREGOR PLOCH* – GREIFSWALD (NIEMCY)

KASATA ZAKONU JEZUITÓW NA ŚLĄSKU AUSTRIACKIM W 1773 ROKU W ŚWIELE DOKUMENTÓW ARCHIWUM ZIEMSKIEGO W OPAWIE

DISSOLUTION OF THE JESUIT ORDER IN AUSTRIAN SILESIA IN 1773 BASED ON THE DOCUMENTS FROM THE LAND ARCHIVES IN OPAVA

Abstract

The purpose of the following article is to outline the process of the dissolution of the Society of Jesus in Austrian Silesia based on the archival complex, little known in Poland, gathered by the State District Archive in Opava (Zemský archiv v Opavě). The division of Silesia between Prussia and the Habsburg monarchy, as a result of the First Silesian War in 1742, had an impact on the organizational structure of the Society of Jesus in Silesia. The Jesuit college in Opava and the residence in Cieszyn together with the associated mission centres belonged to the Czech Province (Provincia Bohemiae), therefore they were liquidated in 1773 – in contrast to the Jesuit institutions in Prussian Silesia, belonging to a separate Province of Silesia (Provincia Silesiae). The dissolution also partially affected the Jesuit college in Nysa, which owned several villages on the Austrian side. The main intention of the following study is to present the characteristics of the activities of the central Austrian court administration, used not only as part of the dissolution of the Society of Jesus in Austria, but also in the so-called Josephine dissolution carried out a decade later, in the 1780s. The method of operation of the court bureaucracy in terms of work coordination was presented on the basis of the Opava archival documents created in the immediate period of the dissolution. The history of the institutions under discussion (until the dissolution) is only briefly outlined, due to the fact that it has already been developed in the literature. A tabular list of archival materials from the collection of the Royal Office in Opava and a personal list of Jesuits affect-

* Gregor Ploch – dr historii, archidiecezja berlińska, Greifswald
e-mail: gploch@aon.at
<https://orcid.org/0000-0003-1753-8950>

ed by the dissolution were presented. The publication is not an exhaustive analysis of archival sources, but a contribution to further research into the history of the Society of Jesus in Silesia.

Keywords: Jesuits; dissolution of religious orders; Silesia; Opava; Cieszyn; Czech Province of the Society of Jesus

Translated by Marek Robak-Sobolewski

Wstęp

Latem 1773 roku, czyli 250 lat temu, doszło w dziejach Kościoła do bezprecedensowego wydarzenia: papież Klemens XIV rozwiązał Towarzystwo Jezusowe – zakon założony w połowie XVI wieku przez św. Ignacego Loyolę i bezpośrednio podporządkowany papieżowi. Kasatę poprzedzała długoletnia i ostra debata antyjezuicka prowadzona w całej Europie, której punkt kulminacyjny nastąpił po dokonaniu zamachu na króla portugalskiego Józefa I w nocy z 3 na 4 września 1758 roku oraz lokalne wypędzenia jezuitów. Dyskusja ta miała swoje podłoże w tradycji antyjezuickiej, powstałej już krótko po założeniu zakonu, która wpłynęła na postawę dworów europejskich i kształtowanie opinii w społeczeństwie. Sam papież nie był podmiotem działań, bowiem był politycznie uzależniony od dynastii Burbonów oraz od Marii Teresy, rządzącej w austriackich ziemiach dziedzicznych oraz *de facto* w Cesarstwie Niemieckim, degradując syna – cesarza Józefa II – do stworzonego przez siebie tytułu współregenta. W interesie najmniejszych władców europejskich było zniszczenie zakonu jezuitów ze względu na cele polityki europejskiej, również katolickiej, o czym rozpisywali się liczni historycy¹.

Z perspektywy archiwistyki materiały dotyczące kasaty zachowały się w poszczególnych regionach w różnym stopniu. W samej stolicy państwa habsburskiego – Wiedniu, zasób archiwalny zakonu sprzedano jako makulaturę na wagę, przez co kompletnie zniszczono przedkasacyjny materiał źródłowy². W wypadku placówek jezuickich na Śląsku Austriackim – w Opawie i Cieszynie – zachował się bogaty zbiór dokumentacyjny, umożliwiający rekonstrukcję wydarzeń i pozwalający na porównanie działań przeprowadzonych na ziemiach austriackich z kasatami zrealizowanymi w innych państwach europejskich.

¹ Z nowszych badań dotyczących historii propagandy antyjezuickiej w literaturze niemieckiej por. Ch. Vogel, *Der Untergang der Gesellschaft Jesu als europäisches Medienereignis (1758-1773). Publizistische Debatten im Spannungsfeld von Aufklärung und Gegenklärung*, Mainz 2006; M. Niemetz, *Antijesuitische Bildpublizistik in der frühen Neuzeit. Geschichte, Ikonographie und Ikonologie*, Regensburg 2008; historia zakonu: F. Markus, *Die Jesuiten. Aufstieg – Niedergang – Neubeginn*, München-Berlin 2016.

² Archivum Provinciae Austriae Societatis Iesu (AASI, Wiedeń). Archiwum zostało założone po reaktywacji zakonu w Austrii w 1829 roku i gromadzi materiały z XIX i XX wieku, por. G. Ploch, *Źródła do badań nad kasatami józefińskimi w Galicji (1782-1848 r.) w archiwach wiedeńskich*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, 116 (2021) s. 346-347.

Powstanie Prowincji Czeskiej Towarzystwa Jezusowego

Za początek działalności Towarzystwa Jezusowego na ziemiach korony czeskiej można przyjąć dzień 6 lipca 1555 roku, gdy jezuita św. Piotr Kanizjusz w katedrze pw. św. Wita w Pradze wygłosił homilię przed królem Ferdynandem I i szlachtą oraz zgromadzonymi katolickimi mieszczanami. Łacińska forma nazwiska duchownego, urodzonego w habsburskich Niderlandach, części Świętego Cesarstwa Niemieckiego – Canisius – to dosłowne tłumaczenie z rodzimego dolnoniemieckiego (niderlandzkiego) „de Hondt”, czyli pies. Tę grę słów wykorzystali tłumnie zgromadzeni na ulicach starówki Pragi zwolennicy husytów, skandując: „Hinc procul esto Canis, pro nobis excubat Anser!” („Trzymaj się z daleka, Psie, nad nami czuwa Gęś”), nawiązując do czeskiego reformatora Jana Husa³.

Ferdynand I, od 1526 roku król Czech i Węgier, wybrany w 1531 roku na króla Świętego Cesarstwa Niemieckiego i koronowany w 1558 roku na cesarza Rzeszy, miał szeroko zakrojone plany kontrreformacyjne w królestwie czeskim, w którym katolicyzm od czasów powstań husyckich w XV wieku praktycznie zamarł. W tym celu wystosował kilka listów do św. Ignacego Loyoli oraz papieży z prośbą o wysłanie jezuitów do Pragi w celu założenia przez zakon misji. W Rzymie zwlekano z ostateczną decyzją, bowiem Stolica Apostolska w 1555 roku przeżyła aż trzy konklawe. Nowo wybrany papież Paweł IV przychylnie nastawił się do postulatów króla Ferdynanda i wyznaczył termin wysłania misjonarzy na początek 1556 roku. Dnia 25 stycznia 1556 roku papież Paweł IV przyjął na prywatnej audiencji 12 jezuitów, pochodzących z różnych części Cesarstwa – Flandrii, Bawarii, Karyntii, Krainy – a także Włoch i Szwajcarii, bowiem pierwsi członkowie zakonu pochodzący z Czech nie ukończyli jeszcze nowicjatu. W lutym 12 jezuitów wyruszyło z instrukcją założenia kolegium w Pradze. Ich droga prowadziła przez Loreto, Triest, Maribor i Wiedeń. W dniu 21 kwietnia 1556 roku dotarli do Pragi⁴, gdzie utworzyli kolegium, „z którego wzięły początek wszystkie śląskie kolegia”⁵.

Jezuici, zgodnie z założeniami, osiedlali się w miastach o znaczącej pozycji. W 1566 roku przybyli do stolicy Moraw – Ołomuńca, dokąd sprowadził ich bp Wilhelm Prusinovský von Víckov (1565-1572), aby zwalczać silną luterzańską opozycję mieszczan⁶. W Ołomuńcu powstało kolegium, a 6 lat później (w 1572 roku) nowicjaty w południowomorawskim Brnie. W kolejnych latach jezuici założyli w zachodniej części królestwa (Czechach) kolegia w Czeskim Krumlowie, Chomutowie, czy Jindřichův Hradcu⁷. Prowadzili również ekspansję w kierunku północnym, docierając w 1597 roku do hrabstwa kłodzkiego⁸. Cezurę w rozwoju zakonu na ziemiach czeskich stanowił wybuch wojny trzydziestoletniej

³ J. Kolářek, *První jezuité v Čechách a první z Čech*, w: *Bohemia Jesuitica 1556-2006*, ed. P. Čemus, Praha 2010, s. 215.

⁴ Tamże, s. 215-223.

⁵ J. Franek, *Dzieje placówki jezuickiej w Cieszynie w okresie kontrreformacji*, Cieszyn 1939 (praca doktorska, mps), s. 38.

⁶ M. Kouřil, *Počátky jesuitské akademie v Olomouci*, w: *Bohemia Jesuitica*, s. 329-337.

⁷ P. Havlíček, *Úvod do kapitoly. Historie jezuitů v Čechách*, w: *Bohemia Jesuitica*, s. 165-167.

⁸ Z. Lec, *Dzieje jezuitów w Kłodzku w latach 1597-1776*, „Legnickie Studia Teologiczno-Historyczne”, 2/25 (2014) s. 123-136.

w 1618 roku oraz bitwa na Białej Górze w 1620 roku, która była punktem zwrotnym w działalności kontreformacyjnej w królestwie, co przełożyło się na strukturę organizacji zakonu. Założona przez św. Ignacego Loyolę w 1551 roku Prowincja Niemiecka (Provincia Germaniae) została w 1556 roku podzielona na Prowincję Górnoniemiecką (Provincia Germaniae Superioris) i Prowincję Dolnoniemiecką (Provincia Germaniae Inferioris). Kolejny podział nastąpił już w 1563 roku, gdy z Prowincji Górnoniemieckiej wydzielono nową Prowincję Austriacką (Provincia Austriae), w skład której wchodziły do pierwszych lat wojny trzydziestoletniej placówki jezuickie znajdujące się na terenie korony czeskiej⁹. W 1623 roku założono odrębną Prowincję Czeską, jako pokłosie sytuacji polityczno-kościelnej wojny trzydziestoletniej¹⁰.

W ciągu kolejnych dwóch dekad doszło do rozkwitu nowej Prowincji Czeskiej, poprzez stworzenie licznych rezydencji i kolegiów, również na Śląsku. Można wymienić tu: Nysę (1622), Opawę (1625), Głogów (1625), Żagań (1628), Świdnicę (1630) czy Wrocław (1638)¹¹. Tworzenie oficjalnych struktur poprzedzała wcześniejsza, niekiedy wieloletnia praca misyjna. Przykładowo do Nysy pierwsi jezuita dotarli już w 1610 r.¹²

W lutym 1668 roku dwóch jezuitów zostało powitanych w opolskim ratuszu przez władze kościelne i świeckie, po czym duchowni założyli rezydencję, podniesioną w styczniu 1673 roku do rangi kolegium¹³. W 1657 roku Towarzystwo Jezusowe stworzyło w Tarnowskich Górach stację misyjną, przekształconą w 1673 roku na rezydencję¹⁴. Kolejnymi śląskimi ośrodkami jezuickimi były Piekary Śląskie (stacja misyjna w 1677 roku, rezydencja od 1682 roku) i Brzeg (stacja misyjna w 1681 roku, rezydencja od 1685 roku). W Cieszynie jezuita założyli stację misyjną, która jednak istniała tylko w latach 1611-1614, ponieważ zakonnicy zostali wydaleny z miasta przez protestanckie władze księstwa cieszyńskiego. Jednak cesarz Leopold I w 1670 roku ponownie sprowadził jezuitów do Cieszyna, gdzie zakonnicy dwa lata później założyli rezydencję. Stamtąd koordynowali pracę duszpasterską znacznie mniejszej stacji misyjnej w pobliskim Jabłonkowie. Obecni byli również w księstwie karniowskim (w Karniowie i Olbrachcicach), w Raciborzu oraz Ziemięcicach koło Gliwic¹⁵.

Po przejściu przez Prusy znacznej części Śląska w wyniku I wojny śląskiej w 1742 roku, król pruski Fryderyk II zażądał stworzenia odrębnej śląskiej prowincji

⁹ Franek, *Dzieje placówki jezuickiej*, s. 38.

¹⁰ Havlíček, *Úvod*, s. 167. Listę prowincjałów wymienia: Z. Lec, *Dzieje placówki jezuickiej w Opawie na Śląsku Cieszyńskim w latach 1625-1773*, „Wrocławski Przegląd Teologiczny”, 28/1 (2020) s. 317 (przypis nr 4).

¹¹ Havlíček, *Úvod*, s. 167.

¹² Z. Lec, *Jezuici na Górnym Śląsku do kasaty, ze szczególnym uwzględnieniem ich działalności szkolnej*, „Wrocławski Przegląd Teologiczny”, 9/2 (2001) s. 115.

¹³ A. Kroess, *Geschichte der Böhmischen Provinz der Gesellschaft Jesu. III. Die Zeit von 1657 bis zur Aufhebung der Gesellschaft Jesu im Jahre 1773*, Velehrad 1945. Neu bearbeitet und ergänzt von P. Karl Forster SJ, Praha-Olomouc 2012, s. 1165-1166.

¹⁴ Lec, *Jezuici na Górnym Śląsku*, s. 117.

¹⁵ Tamże, s. 119-123.

cji Towarzystwa Jezusowego obejmującego wszystkie placówki leżące na terenie Prus (8 kolegiów i 5 rezydencji). Prowincję tę (Provincia Silesiae) stworzono w 1755 roku¹⁶. Do Prowincji Czeskiej nadal należało kolegium opawskie (wraz ze stacjami misyjnymi) oraz cieszyńska rezydencja. W problematycznej sytuacji znalazło się kolegium nyskie, którego posiadłości znajdowały się w również na terenie Austrii. W okresie kasaty w 1773 roku przeprowadzonej w austriackich ziemiach dziedzicznych majątek kolegium w Nysie po habsburskiej stronie granicy obejmował 6 wsi¹⁷. Fakt ten stał się przedmiotem wieloletniego sporu.

Kolegium w Opawie

Początki obecności jezuitów w Opawie datowane są na 1608 rok, jednakże stację misyjną założono dopiero w 1625 roku dzięki księciu opawskiemu i karniowskiemu Karolowi von Liechtensteinowi, który dążył do rekatolizacji swoich ziem¹⁸. Pierwszym wzmiankowanym jezuitą, który w 1625 roku podjął działalność duszpasterską, był ks. Jonas Ladnitzer. Otrzymał on do dyspozycji kościół pw. Wniebowzięcia NMP (dzisiejszą konkatedrę) należący do zakonu krzyżackiego. Po śmierci księcia w 1627 roku, regencję w księstwie przejął jego brat Maksymilian Liechtenstein, bowiem następcą tronu, Karol Euzebiusz I Liechtenstein miał zaledwie 16 lat. Regent Maksymilian nie był przychylny wobec Towarzystwa Jezusowego, zatem w 1629 roku zakonnicy zostali zmuszeni do opuszczenia miasta. Wrócili jednak pod koniec tego samego roku, do czego przyczynił się również generał Karol Wallenstein¹⁹. W tym samym roku misja jezuicka została podniesiona do rangi rezydencji²⁰.

Zakon krzyżacki domagał się od 1630 roku wydalenia jezuitów z kościoła mariackiego. Doszło do długoletnich rokowań pomiędzy przedstawicielami zakonów, księcia i biskupa ołomunieckiego, które zakończyły się niepomyślnie dla jezuitów. Najpóźniej w 1642 roku opuścili oni parafię, a w zamian otrzymali mały kościół pw. św. Jerzego oraz przynależącą do niego szkołę ewangelicką. Działalność edukacyjną w szkole prowadzili już od 1630 roku²¹. Dniem 30 kwietnia 1642 roku rezydencja otrzymała prawa kolegium²². Podczas najazdu szwedzkiego w 1642 roku zakonnicy opuścili miasto i powrócili do niego dwa lata później²³. W 1652 roku jezuita otworzyli konwikt pw. św. Ignacego z Loyoli, poszerzając działalność edukacyjną. Pod ich kuratelą znajdowały się również różne kongregacje zrzeszające uczniów, rzemieślników i mieszczan²⁴.

¹⁶ Tamże, s. 114; T. Błaszczuk, *Początki śląskiej prowincji jezuitów*, „Saeculum Christianum. Pismo historyczno-społeczne”, 13/2 (2006) s. 130.

¹⁷ Lec, *Jezuici na Górnym Śląsku*, s. 115.

¹⁸ Tenże, *Kolegia jezuickie na Śląsku do 1740 roku*, „Legnickie Studia Teologiczno-Historyczne”, 2/21 (2012) s. 92.

¹⁹ G. Biermann, *Geschichte der Herzogthümer Troppau und Jägerndorf*, Cieszyn 1874, s. 564.

²⁰ Lec, *Kolegia jezuickie*, s. 92.

²¹ Tenże, *Dzieje placówki jezuickiej w Opawie*, s. 320-323; Biermann, *Geschichte*, s. 564-565.

²² Lec, *Kolegia jezuickie*, s. 92.

²³ Tenże, *Dzieje placówki jezuickiej w Opawie*, s. 321.

²⁴ Tenże, *Kolegia jezuickie*, s. 92-93.

Po zakończeniu działań wojennych kolegium jezuickie zaczęło szybko się rozwijać. W latach 1675-1680 jezuici wybudowali nowy, reprezentacyjny, późnobarokowy kościół. Zachowali wezwanie św. Jerzego (obecny kościół pw. św. Wojciecha). W 1676 roku wyburzyli stary kościół, a w międzyczasie użytkowali świątynię pw. Jana Chrzciciela należąca do zakonu joannitów²⁵. W pierwszej połowie XVIII wieku jezuici wybudowali w okolicy Opawy kolejne kościoły, sprawując w pobliskich miejscowościach opiekę duszpasterską²⁶.

Rezydencja w Cieszynie

Książę cieszyński Adam Waclaw z rodu Piastów przeszedł w 1610 roku na katolicyzm, licząc na otrzymanie księstwa opawskiego od cesarza jako polityczne wynagrodzenie swej decyzji. Zanim zmienił wyznanie, sprowadził z Ołomuńca dwóch jezuitów w celu zapoznania się z katolicyzmem²⁷. Po śmierci księcia w 1617 roku oraz wybuchu wojny trzydziestoletniej, dominującym wyznaniem stał się ponownie protestantyzm, który wspierała ostatnia przedstawicielka rodu Piastów cieszyńskich, księżniczka Elżbieta Lukrecja w okresie swojego panowania w latach 1625-1653. Mimo to w 1629 roku sprowadziła dwóch jezuitów ołomuńskich do prowadzenia działalności misyjnej, jednak ograniczonej czasowo. Wspomniana akcja była jednak krótkim epizodem²⁸. Po śmierci Elżbiety Lukrecji w 1653 roku i wymarciu rodu, ziemie cieszyńskie przeszły pod bezpośrednią zwierzchność cesarza²⁹.

Ponieważ protestantyzm przez półtora dekady umocnił się na terenie księstwa cieszyńskiego, starosta ziemski hrabia Jan Fryderyk Larysz od 1669 roku starał się uzyskać u cesarza Leopolda I zgodę na sprowadzenie do Cieszyna jezuitów z Ołomuńca, podkreślając trudną sytuację katolicyzmu w regionie. Monarcha przychylnie ustosunkował się do petycji, popartej przez biskupa wrocławskiego. W święto Podwyższenia Krzyża (14 września) 1670 roku przybyli do Cieszyna księża Jan Pissek i Paweł Beranek, powitani przez starostę i szlachtę katolicką³⁰. Przełożonym misji został ks. J. Pissek, pochodzący z Pawłowic koło Żor³¹. Początkowo duchowni zajmowali dom z małą kaplicą i ogrodem. Po śmierci cieszyńskiego proboszcza i dziekana, ks. Aleksandra Klaybora, jezuici na przełomie XVII i XVIII wieku objęli w posiadanie kościół parafialny. Na skutek oporu ze strony miejscowego duchowieństwa władze diecezji nakazały zakonnikom opuścić farę miejską. W związku z tym w 1701 roku jezuici rozbudowali swoją kaplicę zakonną do wielkości kościoła. Podjęli się posługi duszpasterskiej, katechizowali młodzież, działali na polu oświaty i szkolnictwa oraz opiekowali się bractwa-

²⁵ Tenże, *Dzieje placówki jezuickiej w Opawie*, s. 325.

²⁶ Tamże, s. 326.

²⁷ Franek, *Dzieje placówki jezuickiej*, s. 53.

²⁸ Kroess, *Geschichte der Böhmschen Provinz*, s. 1192-1193.

²⁹ Franek, *Dzieje placówki jezuickiej*, s. 54.

³⁰ Tamże, s. 60-62; J. Kiedos, *Jezuici i ich udział w katolickiej reformie kościelnej na Śląsku Cieszyńskim w XVII i XVIII w.*, „Śląskie Studia Historyczno-Teologiczne”, 23/24 (1990-1991) s. 248.

³¹ Kiedos, *Jezuici*, s. 248.

mi religijnymi³². W cztery lata później misję podniesiono do rangi rezydencji³³. W 1713 roku jezuita zakupili dom przy ulicy Srebrnej, gdzie 6 listopada uroczystie poświęcono i oddano do użytku nowy konwikt pw. Trójcy Świętej³⁴. Żył w nim 6 księży i wychowanków zakonu, a po 1737 roku placówka utrzymywała 7 osób³⁵.

Kasata Towarzystwa Jezusowego

Brewe kasacyjne zakonu jezuitów pt. *Dominus ac Redemptor* zostało wydane drukiem z datą 21 lipca 1773 roku. Sygnatariuszem był kardynał Andrea Negroni (Nigronus)³⁶. Rozporządzenie weszło w życie dnia 13 sierpnia 1773 roku³⁷. Miesiąc później, w połowie września w Kancelarii Nadwornej w Wiedniu podjęto intensywne działania koordynujące przebieg kasacyjny w ziemiach dziedzicznych. Opieszałość Wiednia wydaje się być zadziwiająca. Podczas gdy na terenie archidiecezji mogunckiej czy w Bawarii już pod koniec sierpnia podjęto działania kasacyjne, na dworze wiedeńskim zwlekano aż nuncjusz kardynał Antonio Eugenio Visconti prześle ordynariuszom rezydującym na ziemiach austriackich oficjalny tekst brewe, co nastąpiło dopiero dnia 15 września 1773 roku. Nuncjusz miał czekać na aprobatę ze strony Stolicy Apostolskiej. Podczas gdy opinia publiczna dowiedziała się z prasy o kasacie Towarzystwa Jezusowego, biskupi czekali na przysłanie dokumentów z Wiednia³⁸.

Dnia 5 października 1773 roku komisja kasacyjna udała się do trzech praskich rezydencji jezuitów w celu poinformowania zakonników o rozwiązaniu zakonu i przejęciu majątku. Mienie zakonu miało zostać przejęte przez Fundusz Edukacyjny, a kościoły przez Fundusz Religijny. W momencie kasaty prowincja czeska obejmowała 1068 członków, w tym 594 księży, 199 scholastyków, 209 braci zakonnych, 51 nowicjuszy-scholastyków i 15 nowicjuszy spośród braci zakonnych³⁹.

W przypadku Opawy i Cieszyna wyświęceni na księży eksjezuici zostali przejęci do posługi duszpasterskiej i otrzymali pensję roczną w wysokości 200-300 guldenów, natomiast jezuitom, którzy przeszli do stanu świeckiego przysługiwała pensja roczna w wysokości 150 guldenów. Wielu byłych członków zakonu po 1 listopada 1773 roku znalazło zatrudnienie na uniwersytecie lub w pobliskich gimnazjach⁴⁰.

Po kasacie zakonu Fundusz Edukacyjny przejął majątek kolegium opawskiego o wartości 250 000 guldenów. Oprócz kolegium i gimnazjum zakon posiadał w Opawie ponadto od 1655 roku bursę ubogich studentów, w 1673 roku zakupił dwór

³² Tamże, s. 249-250.

³³ Franek, *Dzieje placówki jezuitów*, s. 76.

³⁴ Tamże, s. 77; J. Spyra, *Śląsk Cieszyński w okresie 1653-1848*, Cieszyn 2012, s. 346-347.

³⁵ Kroess, *Geschichte der Böhmischen Provinz*, s. 1212.

³⁶ *Clemens des XIV. Aufhebungsbreve der bisherigen Gesellschaft Jesu. Aus dem Lateinischen*, Straßburg 1773, s. 27.

³⁷ Kroess, *Geschichte der Böhmischen Provinz*, s. 1327.

³⁸ J. Šotola, *Zrušení jezuitského řádu v českých zemích. Kolektivní biografie bývalé elity (1773-1800)*, Praha 2005, s. 139.

³⁹ Kroess, *Geschichte der Böhmischen Provinz*, s. 1327-1328.

⁴⁰ M. Klos, I. Stratil, *Jesuité v Opavě (1480) 1625-1773. Jesuité v Těšíně (1629) 1670-1773*, Opava 1994, s. 6.

w Katerzynkach (przedmieście Opawy, obecnie dzielnica miasta), a w 1674 roku posiadłość (*dominium*) w Szylerzowicach niedaleko Chałupek. Po ratyfikacji pokoju wrocławskiego w 1742 roku *dominium* nadal pozostało w posiadaniu zakonu, pomimo że region podlegał Prusom⁴¹.

Należący do jezuitów budynek gimnazjalny został rozbudowany. W nowym gmachu umieszczono bibliotekę, a od 1814 roku działało tam muzeum gimnazjalne – obecne Śląskie Muzeum Ziemskie, które jest najstarszym muzeum w Republice Czeskiej⁴². W 1800 roku budynek kolegium opawskiego został przekształcony na archiwum. W zbiorach dzisiejszego Archiwum Ziemskiego znajdują się materiały dotyczące zakonu jezuickiego⁴³.

Za kasatę odpowiedzialna była komisja Urzędu Królewskiego w Opawie, która przeprowadziła inwentaryzację majątku oraz zbiorów archiwalnych i bibliotecznych Towarzystwa Jezusowego. Po zakończeniu pracy 5 października 1773 roku członkowie komisji udali się dzień później do Cieszyna, gdzie przebywali do 12 października. Komisja zdecydowała się na przewóz archiwaliów (szczególnie rachunków) wytworzonych od 1760 roku do Opawy. Planowano umieszczenie wspomnianej dokumentacji w budynku byłego kolegium. Dekretem z dnia 8 marca 1774 roku komisja nadworna zarządziła przesłanie do Wiednia wszystkich spisów dotyczących szkolnictwa, korespondencję z generałami zakonu i inwentarze. Prawdopodobnie część archiwaliów obejmujących sprawozdania roczne z działalności duszpasterskiej (*litterae annuae*) opawskiego kolegium, katalogi zakonne oraz korespondencję przesłano do stolicy. Dokumentacja administracyjno-majątkowa pozostała w dyspozycji Urzędu Królewskiego w Opawie. Po rozwiązaniu Urzędu Królewskiego w 1782 roku archiwalia zostały przesłane do nowego Gubernium Morawsko-Sląskiego z siedzibą w Brnie, natomiast po utworzeniu w 1938 roku protektoratu część archiwum została przekazana do Archiwum Rzeszy w Opawie⁴⁴. Druga część zbiorów archiwalnych znajdująca się w Wiedniu w latach 1920-1921 została przekazana Archiwum Zamku Praskiego, skąd w 1942 roku powróciła do Opawy. W 1965 roku dokonano połączenia obydwóch zbiorów archiwalnych⁴⁵.

Wspomniane materiały archiwalne ukazują stosunki prawne o charakterze majątkowym panujące w księstwie opawskim, a także życie codzienne w Opawie oraz w posiadłościach Towarzystwa Jezusowego. Dokumenty relacjonują ponadto o przebiegu sporu o duszpasterstwo czeskojęzyczne w kościele pw. św. Jerzego (głównym kościele jezuickim w Opawie). W bardzo dobrym stanie zachował się katalog zakonny (*catalogus personarum*)⁴⁶, kroniki oraz roczne sprawozdania zakonu. Dokumenty kasacyjne zostały złożone w zbiorach Urzędu Królewskiego

⁴¹ Autorzy tym samym dementują przeciwnie opinie przedstawione w niektórych pracach historycznych. Klos, Stratil, *Jesuité*, s. 5.

⁴² J. Gebauer, P. Šrámek, *Náměstí a ulice města Opavy. Historický místopis*, Opava 1990, s. 48.

⁴³ Więcej informacji na stronie internetowej Archiwum Ziemskiego: https://www.archives.cz/web/za_opava/z_historie_archivu/ (dostęp: 1.04.2023).

⁴⁴ Klos, Stratil, *Jesuité*, s. 9-10.

⁴⁵ Tamże, s. 10-11.

⁴⁶ Wykaz znajduje się w zbiorze: „Fond: Jezuité Opava ((1483) 1625-1773)” (ZAO, ŘJ Opava, inv. č. 431, sign. 2005/1, k. 24), dalsze wykazy w omawianym zbiorze Urzędu Królewskiego.

w Opawie (ZAO, KrÚ Opava), pojedyncze akta znajdują się w zestawie „Fond: Jezuité Opava ((1483) 1625-1773)” (ZAO, ŘJ Opava). Ten ostatni obejmuje historię Towarzystwa Jezusowego od początku działań w Opawie. Inne archiwalia znajdują się ponadto w Archiwum Archidiecezjalnym w Ołomuńcu⁴⁷ (wydział Parochialia) oraz w Morawskim Archiwum Ziemskim w Brnie⁴⁸ (kronika kolegium jezuickiego w Opawie z lat 1625-1695 oraz dzienniki kolegium z lat 1634-1655)⁴⁹. Pojedyncze akta są również dostępne w Austriackim Archiwum Państwowym w Wiedniu⁵⁰.

Działalność austriackich urzędów nadwornych w świetle opawskiej dokumentacji archiwalnej

Historycy badający kasaty zakonów na austriackich ziemiach dziedzicznych nie są zazwyczaj zainteresowani organizacją działań, koordynowanych przez centralne urzędy nadworne w Wiedniu i przeprowadzanych przez podporządkowane im jednostki terytorialne w danym regionie. Jest to bowiem przyczynek do badań nad historią administracji austriackiej, której struktura w drugiej połowie XVIII wieku ze względu na liczne (i nieefektywne) reformy jest skomplikowana. W opracowaniach historycznych autorzy skupiają się jedynie nad przebiegiem i skutkami kasat, wymieniając co najwyżej najważniejsze postacie czy urzędy, działające na miejscu zdarzenia. Analizując dokumentację archiwalną, można zapoznać się z całym procesem towarzyszącym kasatom, nie tylko podczas bieżącej realizacji postanowień likwidacyjnych zakonu, ale również w dłuższej perspektywie czasowej. Wiedeńska administracja przez lata zajmowała się ustaleniem i wyceną majątku likwidowanych placówek jezuickich, przejęciem oraz zagospodarowaniem ich dóbr ruchomych i nieruchomości, z administracją przychodów i wydatków, z kwestiami personalnymi, a także innymi problemami prawnymi dotyczącymi również osób trzecich.

Przeprowadzając kasatę zakonu na ziemiach austriackich, nadworna administracja korzystała z doświadczeń zebranych pięć lat wcześniej w Lombardii. Już w 1767 roku Maria Teresa założyła w Mediolanie lokalną komisję nadworną Regia Giunta Economale, nadzorującą działalność organizacyjną Kościoła katolickiego i jego placówek⁵¹. Była ona odpowiedzialna za kasaty klasztorów, które po raz pierwszy w monarchii habsburskiej przeprowadzono w 1768 roku. Zebrane doświadczenia przysłużyły się w kolejnych latach, gdy w 1773 roku i od 1782 roku przeprowadzono znacznie większe działania likwidacyjne⁵².

⁴⁷ Archiv Arcibiskupství olomouckého.

⁴⁸ Moravský zemský archiv v Brně.

⁴⁹ Klos, Stratil, *Jezuité*, s. 13.

⁵⁰ Österreichisches Staatsarchiv. Akta dotyczące jezuitów w Opawie: AT-OeStA/AVA Kultus AK Katholisch 871 6, w Cieszynie: AT-OeStA/AVA Kultus AK Katholisch 871 5.

⁵¹ F. Walter, *Die österreichische Zentralverwaltung. II. Abteilung. Von der Vereinigung der Österreichischen und Böhmisches Hofkanzlei bis zur Einrichtung der Ministerialverfassung (1749-1848)*. Bd. 1/2/1: *Die Zeit Josephs II. und Leopolds II. (1780-1792)*, Wien 1950, s. 31-32.

⁵² M. Scheutz, *Ein "Lutheraner" auf dem Habsburgerthron. Die Josephinischen Reformen und die Klosteraufhebungen in der Habsburgermonarchie*, „Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung“, 120 (2012) s. 331.

Za agendę polityki wewnętrznej austriackich ziem dziedzicznych była odpowiedzialna wiedeńska Kancelaria Nadworna Czeska i Austriacka (Böhmische und Österreichische Hofkanzlei). Kierownikiem placówki był najwyższy kanclerz (oberster Kanzler lub Obristenkanzler). Między 1771 a 1782 rokiem urząd ten piastował hrabia Heinrich Kajetan von Blümegen. Kompetencje nad kwestiami budżetowymi i finansowymi państwa habsburskiego leżały w zakresie Kamery Nadwornej (Hofkammer)⁵³. Struktura ta pozostała bez zmian do śmierci Marii Teresy, po czym nastąpiła kolejna reforma administracyjna⁵⁴. Funkcję przewodniczącego (prezydenta) Kamery Nadwornej pełnił w latach 1771-1796 hrabia Leopold Wilhelm von Kollowrat-Krakowsky. Po reformie państwowej przeprowadzonej przez cesarza Józefa II dnia 24 grudnia 1782 roku, w ramach których połączono kancelarię i kamerę w centralny urząd o nazwie Zjednoczona Kancelaria Nadworna Czesko-Austriacka, Kamera Nadworna i Ministerialna Deputacja Bankowa (Vereinigte Böhmisch-Österreichische Hofkanzlei, Hofkammer und Ministerial-bancodeputation), L.W. von Kollowrat-Krakowsky objął kierownictwo nad tym scentralizowanym super-resortem.⁵⁵

Obydwa urzędy – Kancelaria Nadworna oraz Kamera Nadworna – odgrywały w działaniach kasacyjnych centralną rolę, co widoczne jest również w opawskich zasobach archiwalnych⁵⁶. Główna odpowiedzialność spoczywała na kancelarii. Jak wykazuje schematyzm państwa na 1774 rok, składała się z najwyższego kanclerza, wicekanclerza (wakat), 12 radców nadwornych, 9 sekretarzy nadwornych, 10 koncypistów nadwornych i dalszych pracowników niższego szczebla⁵⁷. W dalszym ciągu artykułu zostanie pokrótce naszkicowany zakres działań urzędów.

⁵³ Problematykę związaną z prawidłowym tłumaczeniem tego urzędu na język polski opisałem w: Ploch, *Źródła do badań*, s. 337. W polskich opracowaniach z XX wieku używane są formy: „Nadworna Izba Rozrachunkowa”, „Nadworna Izba Skarbowa” czy „Skarb Dworski”, co jest mylące ze względu na podobnie brzmiące tzw. buchhalterie nadworne (czyli Nadworne Izby Obrachunkowe) podporządkowane kamerze. Używam dosłownego tłumaczenia, które stosowane było w polskojęzycznych (galicyjskich) okólnikach XIX-wiecznych.

⁵⁴ B.M. Buchmann, *Hof – Regierung – Stadtverwaltung. Wien als Sitz der österreichischen Zentralverwaltung von den Anfängen bis zum Untergang der Monarchie*, Wien 2002, s. 70-71.

⁵⁵ Po śmierci cesarza Józefa II, młodszy brat i następca tronu Leopold II podczas swojego krótkiego panowania w latach 1790-1792 zrewidował reformę, dzieląc kancelarię i kamerę, co jednakże syn Leopolda i następca tronu, Franciszek II (I) krótko po objęciu tronu w 1792 roku ponownie skorygował, wracając do scentralizowanego urzędu politycznego. Por. Walter, *Die österreichische Zentralverwaltung. Bd. 1/2/1*, s. 26-29; tenże, *Die österreichische Zentralverwaltung. II. Abteilung. Von der Vereinigung der Österreichischen und Böhmischen Hofkanzlei bis zur Einrichtung der Ministerialverfassung (1749-1848). Bd. 1/2/2: Die Zeit Franz' II. (I.) und Ferdinands I. (1792-1848)*, Wien 1956, s. 215-221.

⁵⁶ Odnoszę się tutaj w szczególności do zasobu: ZAO, KrÚ Opava, inv. č. 951-952. Są to materiały zawierające dokumentację urzędową z przeprowadzonych działań kasacyjnych. Dokładny opis archiwaliów – poniżej artykułu.

⁵⁷ *Kaiserl. Königl. Ober-Oesterreichischer Hof- und Landesstellen-Schematismus samt einem Schreib-Kalender pro anno 1774*, Innsbruck 1774, s. 3-16, <https://www.digitale-sammlungen.de/de/view/bsb10009810?page=1> (dostęp: 1.04.2023). Rok wcześniej w kancelarii pracowało 10 radców nadwornych, 6 sekretarzy nadwornych i 12 nadwornych koncypistów, por. *Kaiserl. Königl. Ober-*

Nie będzie jednak opisywany szczegółowy przebieg kasat, lecz zostanie tylko przedstawiony zespół archiwalny w celu komparatystycznego przybliżenia procesu likwidacji zakonu jezuickiego przeprowadzonego na ziemiach austriackich.

Najwcześniejsze dokumenty wystawione przez Kancelarię Nadworną i zebrane w zasobach archiwum opawskiego pochodzą z dnia 10 września 1773 roku⁵⁸. W tych dniach i w następnych tygodniach kancelaria podjęła intensywne działania. W pierwszej kolejności wydała cyrkularz podpisany własnoręcznie przez Marię Teresę i skierowany do biskupów ordynariuszy, na ich terenach jurysdykcyjnych bowiem miała zostać przeprowadzona kasata. Byli to biskup ołomuński książę Maximilian von Hamilton (1761-1776) oraz biskup wrocławski książę Philipp Gotthard von Schaffgotsch (1748-1795), którego terytorium diecezjalne przekraczało granicę prusko-austriacką. W komisariacie cieszyńskim bp. P.G. von Schaffgotscha reprezentował hrabia Justus Wilhelm Prażma (Praschma), były dziekan frydecki, który w latach 1770-1795 sprawował funkcję oficjała do spraw duchownych, o kompetencjach zbliżonych do wikariusza generalnego⁵⁹. Biskupi mieli zadbać o publiczne odczytanie tekstu brewe papieskiego w obecności jezuitów. W tym celu zostali wyznaczeni komisarze królewscy, mający uprawnienia występowania w imieniu władzy zwierzchniej. W przypadku Opawy i Cieszyna komisarzami byli baron Sebastian Felix von Schwanenberg oraz Anton Joseph à Sole. Mieli ich wspomagać komisarze biskupi, reprezentujący władzę kościelną. W Cieszynie był to proboszcz (dziekan) Bernhard Globisch (proboszcz w latach 1759-1778). Komisarze mieli zapewnić jezuitom ochronę i łaskę ze strony monarchii, jeśli będą wierni zwierzchnikom władzy i Kościoła.

Po oficjalnym przejęciu domów i własności Towarzystwa Jezusowego, komisarze mieli wykonać pracę merytoryczną. W cyrkularzu podpisanym przez Marię Teresę zostały podane dokładne wytyczne: archiwa i pisma drukowane zostaną zabezpieczone i naznaczone sygnaturami; w każdej rezydencji mają zostać sporządzone dokładne wykazy zawierające aktywa i pasywa oraz stan majątkowy rezydencji i księży, a także obsługiwanych przez nich kościołów, kaplic i zakrystii, bractw, akademii, konwiktów, seminariów i dalszych fundacji (kapitał fundacyjny, donacje i wszelakie przychody). Ponadto miały zostać sporządzone dokładne inwentarze mienia ruchomego i nieruchomego należącego do Towarzystwa Jezusowego oraz ich członków, a także inwentarze ruchomego wyposażenia kościelnego i liturgicznego. Inwentarze miały zostać spisane przez komisarzy królewskich w asyście komisarzy kościelnych i przedłożone w paru egzemplarzach.

W celu efektywnej koordynacji działań Kancelaria Nadworna posiadała podległą jej instytucję publiczną na danym terenie, która przyjmowała i wdrażała polecenia, informując o postępie prac. W Opawie był to Urząd Królewski, założony przez Marię Teresę dnia 6 grudnia 1742 roku, a prawnie zainstalowany

-Oesterreichischer Hof- und Landesstellen-Schematismus samt einem Schreib-Kalender pro anno 1773, Innsbruck 1773, s. 3-16, <https://doi.org/10.11588/diglit.48035#0005> (dostęp: 1.04.2023).

⁵⁸ Dokumentacja przybliżająca przygotowanie oraz koordynację przejęcia i administracji majątku Towarzystwa Jezusowego z lat 1773-1781 zebrana jest w: ZAO, KrÚ Opawa, inv. č. 951 (sign. 15/31, k. 655-656). Nie będę analizował poszczególnych dokumentów, tylko przybliżę całość zbioru.

⁵⁹ Spyra, *Śląsk Cieszyński*, s. 300-301.

23 stycznia 1743 roku. Nastąpiło to na wskutek podziału Śląska po I wojnie śląskiej, gdy wrocławski Urząd Zwierzchni (Oberamt) stracił kompetencje polityczne nad austriacką częścią ziem. Urząd Królewski nie reprezentował jedynie monarchy w regionie i wdrażał decyzje polityczne podjęte przez kancelarie wiedeńskie, lecz przejął również zadania kamery fiskalnej, tzn. agendę administracyjno-finansową. Urząd działał do przełomu 1782 i 1783 roku, gdy cesarz Józef II w ramach reformy administracyjnej połączył go z urzędem Gubernium Morawsko-Śląskiego w Brnie⁶⁰.

Schematyzm państwowy wydany w 1772 roku wykazuje, iż Urząd Królewski był instytucją niewielką – składał się z 6 osób. Prezydentem urzędu był w tym czasie hrabia Rzeszy Ferdinand Philipp von Harsch – generał i bohater wojen śląskich. Pracę prezydenta wspomagał asesor, baron Karl Josef von Troilo wywodzący się z południowotyrolskiej szlachty Troilo von Troyburg⁶¹. Dalszymi pracownikami urzędu byli wspomniani już wyżej baron S.F. von Schwanenberg i A.J. à Sole, którzy zostali mianowani na funkcję komisarzy królewskich, a także hrabia Johann von Larisch i Anton von Beer⁶². Hrabia F.P. von Harsch sprawował urząd w latach 1770-1777⁶³. Najmniej znaną osobą jest komisarz à Sole, który pochodził ze szlacheckiego rodu z Genui, w latach 50. XVIII wieku ubiegał się w Wiedniu o stanowisko urzędnicze i najprawdopodobniej udał się do Opawy na wskutek namowy ze strony Harscha. Został tam do swojej śmierci w 1780 roku⁶⁴.

Między Kancelarią Nadworną, Urzędem Królewskim a biskupami ołomunieckim i wrocławskim doszło w pierwszych tygodniach do intensywnej wymiany korespondencji. Ustalono kwestie publikacji dokumentów papieskich i zajęcia budynków zakonnych. Jednocześnie kancelaria przesłała dokładne wytyczne w sprawie postępowania z eksjezuitami. Księża mieli zostać przejęci w posługę duszpasterską w strukturze diecezjalnej, nauczyciele szkolni mieli możliwość podjęcia pracy w gimnazjum, bracia i nowicjusze mieli zostać zwolnieni ze ślubów zakonnych, a jednocześnie trzeba było zadbać o chorych i starych członków zakonu. Szczegółowo ustalano warunki wyposażenia i wynagrodzenia poszczególnych eksjezuitów wedle grup, do których zostali przydzieleni. Ponadto toczył się spór o los ziem należących do nyskiego kolegium i znajdujących się po stronie austriackiej. W związku z tym rektor nyskiego kolegium Martin Metzner zwrócił

⁶⁰ J.R. Wolf, *Die Stände in Österreichisch-Restschlesien seit den vierziger Jahren*, w: *Ständetum und Staatsbildung in Brandenburg-Preußen*, hrsg. P. Baumgart, J. Schmäddeke, Berlin, New York 1983, s. 367-370.

⁶¹ Nie należy mylić z o. Karlem von Troilem SJ (również Carl von Troilo und Roveredo), byłym rektorem Uniwersytetu Wrocławskiego w latach 1752-1764 i rektorem kolegium wrocławskiego, w latach 1768-1773 rektorem kolegium kłodzkiego. Jezuita był starszym przyrodnim bratem barona z pierwszego małżeństwa ze strony ojca. Po odwołaniu Harscha ze stanowiska prezydenta Urzędu w 1777 roku, Troilo został jego następcą, zmarł jednak rok później, por. P. Tesař, *(Ne)známý dekret o pohřbívání z roku 1772 a jeho slezské elegie. Příklad osvícenského zásahu do církevního života v zájmu státu*, „Časopis Matice moravské”, 139 (2020) s. 361 (przypis nr 44).

⁶² *Kayserlich- und Königlischer, wie auch Erz-herzoglicher, dann dero Haupt- und Residenz-Stadt Wien Staats- und Standes-Calender*, Wien 1772, s. 575-576.

⁶³ Tesař, *(Ne)známý dekret*, s. 358 (przypis nr 34).

⁶⁴ Tamże, s. 362 (przypis nr 45).

się do Urzędu Królewskiego w sprawie rozstrzygnięcia tego problemu. Pod koniec 1773 roku zaczęły się konkretyzować plany dotyczące centralnego ulokowania eksjezuitów nienadających się ze względów zdrowotnych czy wiekowych do pracy duszpasterskiej w odpowiednich mieszkaniach⁶⁵.

Kancelaria Nadworna opublikowała drukowany okólnik w imieniu Marii Teresy datowany na dzień 9 października 1773 roku i podpisany przez najwyższego kanclerza H.K. von Blümegena. Okólnik został rozesłany do wszystkich prowincji. W piśmie skierowanym do poddanych tłumaczono, że zabezpieczenie i przejęcie wszelakiego mienia zakonu ma również posłużyć zapewnieniu spełnienia celów działających przy zakonie fundacji duchownych i dobroczynnych. Uregulowano również procedury zgłaszania roszczeń przez osoby trzecie, które mogły udokumentować zaległe niespłacone przez zakon wierzytelności. Obywatele danego regionu mieli czas 6 tygodni, aby złożyć swoje żądania w odpowiednim urzędzie guberni, w przypadku obcokrajowców termin wydłużono do 3 miesięcy. W cyrkularzu opisano dokładne procedury postępowania w przypadku regulacji dalszych relacji finansowo-prawnych, w których austriackie urzędy zwierzchnie zastąpiły rolę partnera umowy⁶⁶. Jak się miało okazać, zarówno w wypadku kasaty Towarzystwa Jezusowego, jak i kasat józefińskich wykonanych w latach 80. XVIII wieku, niektóre spory prawne ciągnęły się latami, przysparzając urzędom i sądom pracy, na skutek m.in. niejasnych zapisów w dokumentach.

Merytoryczną pracę kancelarii wykonywali radcy nadworni, wspomagani przez sekretarzy, asesorów i dalszych pomocników zatrudnionych w urzędzie. Przyjmowali oni korespondencję z poszczególnych urzędów w Wiedniu i Opawie, zbierali i analizowali uzyskane informacje, sporządzali adnotacje i przygotowywali posiedzenia, które regularnie odbywały się pod przewodnictwem najwyższego kanclerza. Podczas sesji podejmowano decyzje, które zapisywano w celu dalszego ich procedowania. Następnie sporządzano dokumenty i pisma urzędowe, które przedkładano kanclerzowi do podpisu. W przypadku jego nieobecności podpis składał odpowiedzialny radca nadworny, adnotując w piśmie powód („in Abwesenheit des Herrn Obristen Kanzlers”). W wypadku omawianych archiwaliów był to z reguły baron Gottfried von Koch lub Florian Perdacher von Pergenstein. Oryginały pism przygotowywano do wysyłki, a sporządzoną kopię umieszczano w odpowiedniej teczce. Każdy urząd wiedeński archiwizował akta według własnego systemu, przez co registratura różnych działów obecnego Austriackiego Archiwum Państwowego nie jest jednolita⁶⁷. Jak wykazuje analiza zachowanych pism i adnotacji, na obradach bardzo szczegółowo omawiano zaistniałe problemy i rozważano różne sposoby ich rozwiązań. Pisma wysyłane do Urzędu Królewskiego zawierają drobiazgowo

⁶⁵ ZAO, KrÚ Opava, inv. č. 951 (sign. 15/31, k. 655).

⁶⁶ Okólnik znajduje się również w zbiorach archiwalnych w Opawie: ZAO, KrÚ Opava, inv. č. 951 (sign. 15/31, k. 655).

⁶⁷ Problematykę przybliżyłem w: G. Ploch, *Die josephinischen Klosteraufhebungen in Galizien. Teil 1: Akten des Bestandes "Stiftungshofbuchhaltung" im Österreichischen Staatsarchiv zu Wien*, München 2020; tenże, *Die josephinischen Klosteraufhebungen in Galizien. Teil 2: Akten der Unterserie "Signatur 102: Stifte und Klöster: Galizien" im Österreichischen Staatsarchiv zu Wien*, München 2020. Tam też szerzej opisałem charakterystykę działalności Kancelarii Nadwornej.

i dokładne wytyczne. Postępowanie takie jest typowe dla scentralizowanych struktur administracyjnych. W kancelarii oczekiwano, aby wydane polecenia zostały w regionie szybko i sprawnie wykonane, a ich wyniki udokumentowane w pisemnym raporcie przesyłanym regularnie do Wiednia w celu przedstawienia postępu prac. W razie niepewności ze strony instytucji podrzędnej działającej na miejscu (tutaj: Urząd Królewski) w kwestii podjęcia decyzji lub zaistniałych problemów, centralnie zarządzana nomenklatura nadworna żądała natychmiastowego kontaktu, nawet w pozornie błahych sprawach, po czym decydowała, jakie rozwiązanie ma zostać zastosowane. Taki system centralistyczno-biurokratycznego zarządzania zostanie zastosowany i rozbudowany dekadę później podczas tzw. kasat józefińskich⁶⁸. Na koniec kancelaria regularnie sporządzała obszerne sprawozdanie, które podpisywał kanclerz. Pismo przedkładano monarchini w celu informacyjnym i uzyskania dalszych wytycznych, po czym odkładano je do teczki, aby dokonać ich archiwizacji. Wspomniane sprawozdania z oczywistych względów nie znajdują się w opawskich zbiorach archiwalnych.

Natomiast Kamera Nadworna monitorowała przebieg działań ze strony finansowo-budżetowej, dbając, aby decyzje podjęte przez Kancelarię Nadworną i egzekwowane przez lokalne organy zostały należycie i sumiennie zrealizowane, jeśli działania miały związek z finansami. Dowodem na tę współzależność jest obfita zachowana korespondencja, którą wymieniały się obydwie urzędy wiedeńskie, przekazując opawskiemu Urzędowi Królewskiemu najważniejsze informacje oraz szczegółowe wytyczne. Oficjalna korespondencja była podpisywana przez prezydenta Kamery, hrabiego Kollowrata-Krakowskiego. W przypadku jego nieobecności, pisma sygnował wiceprezydent hrabia Eugen Wenzel von Wrbna-Freudenthal, szlachcic z rodu o czesko-morawsko-śląskich korzeniach. Postać ta w polskiej historiografii jest znana z innego kontekstu. Gdy po I rozbiórce Polski Austria powiększyła swoje ziemie, dnia 7 stycznia 1774 roku został stworzony departament administracyjny o prowizorycznej nazwie „deputacja nadworna” (Hofdeputation), przekształcona dnia 21 maja 1774 roku na Galicyjską i Lodomeryjską Kancelarię Nadworną (Galizische und Lodomerische Hofkanzlei). Urzędem tym kierował hrabia E.W. von Wrbna. Po niespełna dwóch latach funkcjonowania, Maria Teresa rozwiązała kancelarię 27 kwietnia 1776 roku z powodu jej nieefektywności. Historycy austriaccy sugerują, że powodem degradacji Wrbny była osobista animozja Marii Teresy do osoby kanclerza⁶⁹.

Radcy nadworni Kamery mieli za zadanie w jak najkrótszym czasie skompletować sporządzane na miejscu inwentarze i dokładne kalkulacje aktywów i pasywów poszczególnych placówek jezuickich. Podczas gdy w Kancelarii Nad-

⁶⁸ Tamże.

⁶⁹ *Verwaltungsgeschichte der Habsburgermonarchie in der Frühen Neuzeit: Band 1/1. Hof und Dynastie, Kaiser und Reich, Zentralverwaltungen, Kriegswesen und landesfürstliches Finanzwesen*, hrsg. M. Hochedlinger, P. Mat’ a, T. Winkelbauer, Wien 2019, s. 587. Por. również schematyzm państwowy: *Kayserlicher Und Königlicher Wie auch Erz-Herzoglicher, Dann dero Residenz-Stadt Wien Staats- und Standes- Kalender auf das Gnaden-reiche Jahr Jesu Christi 1774*, Wien 1774, s. 148, <https://alex.onb.ac.at/cgi-content/alex?apm=0&aid=shb&datum=1774&zoom=2> (dostęp: 1.04.2023).

wornej zastanawiano się nad dalszym losem pojedynczych eksjezuitów, w Kamercie Nadwornej wyliczano przychody i wydatki związane z każdym członkiem skasowanego zakonu. W zależności od tego czy eksjezuita miał zostać przyjęty do duchowieństwa diecezjalnego, czy pracować w szkolnictwie, trzeba było zabezpieczyć odpowiednie środki w Funduszu Religijnym bądź w Nadwornej Komisji Edukacyjnej (Studienhofkommission). W tym celu toczyły się pertraktacje z biskupem ołomunieckim. Kalkulowano również finansowo najdogodniejszy wariant umieszczenia starszych księży i braci zakonnych w jednym miejscu. Dodatkowo dochodziły wypłaty świadczeń finansowych oraz koszty związane z utrzymaniem budynków, wypłaty roszczeń na rzecz osób trzecich i dalsze nieplanowane wydatki. Już pod koniec stycznia 1774 roku Kamera Nadworna przedłożyła Urzędowi Królewskiemu pierwsze szacunki dotyczące sytuacji finansowej po skasowanym zakonie opierające się na sporządzonych listach aktywów i pasywów, z których prezydent Kollowrat wnioskował, iż Towarzystwo Jezusowe było zadłużone, dysponując dochodami w wysokości 5431 guldenów, podczas gdy wydatki wynosiły 23 942 guldenów. Po uwzględnieniu należności wobec zakonu w wysokości 11 779 guldenów, pasywa nadal przewyższały aktywa. Kollowrat zarządził przeprowadzenie analizy, jak zadłużenie zakonu rozwijało się aż od 1760 roku. Weryfikacja miała odpowiedzieć na pytanie, czy przejęcie przez Prusy części majątku ziemskiego zakonu wpłynęło na jego sytuację finansową. Kollowrat chciał dowiedzieć się, czy płatności z tytułu utrzymania eksjezuitów mogą być w całości pokrywane przez dochody wpływające z dóbr pojezuickich⁷⁰. Trzeba jednak ostrożnie artykułować zarzut niegospodarności i nieefektywnego zarządzania zakonem, co było często spotykane w propagandzie antyjezuickiej. Jak wykazały późniejsze badania, stan aktywów i pasywów klasztorów zlikwidowanych w ramach tzw. kasat józefińskich w latach 80. XVIII wieku czy też pruskich (na początku XIX wieku) rzadko się bilansował, co nie świadczyło o złym gospodarowaniu tych instytucji kościelnych, lecz było skutkiem samych kasat, ponieważ nie można było spieniężyć zniszczonego majątku.

Kamera Nadworna nie zajmowała się jedynie ogólnymi sprawami, lecz niekiedy musiała rozstrzygać szczegółowe problemy. Urząd Królewski zwrócił się do wiedeńskiej Kamery z pytaniem, co zrobić z medykamentami opawskiej apteki zakonnej, którym groziło zepsucie. W odpowiedzi udzielonej w połowie października 1773 roku wiceprezydent von Wrba nakazał przeprowadzić licytację celem sprzedaży wyrobów farmaceutycznych do miejskich aptek⁷¹.

Pół roku po przeprowadzeniu kasaty działania były na tyle zaawansowane, iż można było tworzyć stabilne struktury w regionie. W pierwszej połowie kwietnia 1774 roku zapadła decyzja o nominacji personalnej na administratora dóbr pojezuickich, który miał na miejscu zarządzać przejętym mieniem i tym samym odciążyć centralne urzędy wiedeńskie. Na tę posadę został nominowany baron Karl Franz von Tetzlern⁷². Dnia 12 kwietnia 1774 roku prezydent Kamery

⁷⁰ Powyższy skumulowany opis archiwaliów dotyczy: ZAO, KrÚ Opava, inv. č. 951 (sign. 15/31, k. 655).

⁷¹ ZAO, KrÚ Opava, inv. č. 951 (sign. 15/31, k. 655).

⁷² Używana jest również forma nazwiska „Tetzler”.

Nadwornej Kollowrat przesłał nominatowi obszerne instrukcje postępowania zawierające 29 punktów. Baron K.F. von Tetzlern przejął zainstalowane w budynkach pojezuickich kancelarie wraz z personelem. Miał zadbać o zabezpieczenie i archiwizację dokumentacji majątkowej, udać się na wizytację dóbr i obiektów w celu zapoznania się z infrastrukturą, przejąć zsekularyzowane dotąd posiadłości ziemskie i przeprowadzić sprzedaż niepotrzebnych obiektów w drodze licytacji. Był zobowiązany do regularnego sporządzania raportów i przesyłania ich do Kamery Nadwornej. Administrator został zobligowany do rzetelnej i sprawiedliwej oceny wszystkich spraw wnoszonych pisemnie lub ustnie przez petentów. Jeżeli nie mógł z różnych powodów rozstrzygnąć sporu, musiał zwrócić się do Kamery Nadwornej. Do kompetencji Tetzlerna należały również kwestie charytatywne, np. wsparcie finansowe sierot⁷³.

Po zainstalowaniu administratora dóbr pojezuickich sukcesywnie sporządzono dokładne spisy oraz inwentarze mienia i włości, a także wykazy przychodów i wydatków. Przez kolejne lata między Opawą a Wiedniem wymieniano się pismami urzędowymi, w których rozstrzygano kwestie finansowe i personalne eksjezuitów oraz ich wynagrodzenia oraz spory prawne związane roszczeniami ze strony wierzycieli zakonu. Zebrane dokumenty archiwalne sięgają początku lat 80. XVIII wieku⁷⁴.

Podsumowanie

Zachowane w zasobie Archiwum Ziemskiego w Opawie zbiory archiwalne dotyczące kasaty Towarzystwa Jezusowego na Śląsku Austriackim oraz przejęcia majątku kolegium opawskiego i rezydencji cieszyńskiej wraz z podlegającymi im dobrami, a także sporu zaistniałego w związku z majątkiem kolegium nyskiego leżącym po stronie austriackiej, stanowią znakomite świadectwo materialne przeprowadzenia przez austriackie organy państwowe działań kasacyjnych oraz zagospodarowania mienia pojezuickiego. Akta te są bogatym źródłem dziejów Towarzystwa Jezusowego na Śląsku. Jednocześnie archiwalia przybliżają proces przygotowania i przeprowadzenia kasaty oraz koordynacji działań związanych z zagospodarowaniem przejętego majątku z perspektywy centralnej austriackiej administracji nadwornej. Dzięki temu możliwe jest przedstawienie tego regionalnego przykładu w szerszym tle historycznym, porównując go z późniejszymi kasatami józefińskimi, a także z likwidacją placówek jezuickich w innych państwach europejskich. Artykuł jest przyczynkiem do dalszych badań historycznych nad tym tematem.

⁷³ ZAO, KrÚ Opava, inv. č. 951 (sign. 15/31, k. 655).

⁷⁴ Tabelaryczny opis archiwaliów umieszczony jest na końcu artykułu.

ANEKS
Materiały archiwalne w zbiorach Archiwum
Ziemskiego (Zemský archiv) w Opawie

W zbiorach Archiwum Ziemskiego zachowały się materiały dotyczące działalności zakonu jezuitów w latach 1625-1773, szczególnie uwzględniające kwestie majątkowe. Po przeprowadzeniu archiwaliów do Gubernium Morawsko-Śląskiego z siedzibą w Brnie w 1782 roku, morawski historyk i archiwista Jan Petr Cerroni uporządkował dokumenty opawskie w następujący sposób⁷⁵:

Tab. 1. Pierwotny porządek archiwalny kolegium opawskiego według J.P. Cerroniego

A 1-26	Fundusze kolegium i dalsze sprawy kolegium
B 1-33	Kościół i parafie należące do kolegium, kwestie wyznaniowe, bractwa, szpital pw. św. Michała
C 1-17	Fundacje i donacje
D 1-124	Dobra, wsie, pola, ogrody, łąki, lasy, pastwiska, stawy, domy, browary, domy gospodarcze
E 1-14	Młyny, jazy, ciekі wodne, kanały wodne
F 1-13	Dziesięcina, czynsze, kontrybucje
G 1-63	Testamenty, spadki, aktywa i pasywa
H 1-11	Opisy granic
J 1-20	Seminarium w Opawie
K 1-35	Dalsze sprawy dotyczące prawa majątkowego
L 5/1 – L 9/15	Miscellanea

Większość akt archiwalnych dotyczących kasaty dóbr i majątku Towarzystwa Jezusowego zgromadzona jest w zbiorach Urzędu Królewskiego (KrÚ Opava). Najważniejsze dokumenty obejmują następujące pozycje⁷⁶:

Tab. 2. Materiały archiwalne z okresu kasaty zakonu w Opawie i Cieszynie

Nr inwent.	Sygnatura	Opis pozycji	Data	Karton
6	---	Protokoły z posiedzeń Urzędu Królewskiego w sprawach jezuitów	1774-1776	
56	---	Inwentarz archiwum kolegium jezuickiego w Opawie, rezydencji w Cieszynie, kolegium w Nysie i rezydencji w Otyniu, przedłożony przez radcę gubernialnego (Jana) Petra Cerroniego	1784-1790	---

⁷⁵ Klos, Stratil, *Jesuité*, s. 11.

⁷⁶ Niniejszy zestaw przedstawia najważniejsze tematyczne jednostki archiwalne związane z bezpośrednimi działaniami kasacyjnymi. Dalsze pozycje dotyczące historii zakonu zostały pominięte.

Nr inwent.	Sygnatura	Opis pozycji	Data	Karton
424	L9/15	Zestaw dokumentów z zasobu archiwalnego opawskiego kolegium jezuickiego przejętych przez administratora morawskich majątów jezuickich Michała Waclawa Chorinskiego	1773	21
951	15/31	Kasata zakonu jezuitów: 1. Wygłoszenie brewe „Dominus ac Redemptor noster” ogłaszającego kasatę zakonu jezuitów oraz ogólne wytyczne dotyczące przeprowadzenia kasaty 2. Nominacja komisarzy, którym powierzono przeprowadzenie kasaty kolegium jezuitów w Opawie i rezydencji w Cieszynie, wytyczne dotyczące zestawienia inwentarza obu domów zakonnych oraz majątku 3. Spis inwentarzu i majątku kolegium w Opawie oraz rezydencji w Cieszynie	1773-1776 1773-1774 1775-1780	655
951	15/31	4. Lista majątku i wyposażenia rezydencji opawskiej, korespondencja Urzędu Królewskiego z administratorami byłych rezydencji w Opawie i Cieszynie, pokwitowania i długi zakonu, rejestry dotyczące historii włości Szylierzowice (Šilheřovice), lista źródeł prawnych dotyczących historii zakonu na Śląsku Austriackim, spis książek zebranych w zasobie biblioteki zakonu w Opawie	1773-1781	656
952	15/32 a	Inwentarze rezydencji w Cieszynie, kościoła pw. Świętego Krzyża, konwiktu szlacheckiego i bractwa studenckiego tamże; inwentarze kolegium w Opawie, seminarium, kościoła pw. św. Jerzego ⁷⁷ i bractw tamże, <i>dominium</i> Szylierzowice, Melcz i Olbrachcice oraz domu w Nowej Czerwonej Wodzie	1773-1774	656
953	15/32b	Inwentarze kolegium w Opawie	1774-1782	657
954	15/32c	Inwentarze rezydencji w Cieszynie	1774-1782	657
955	15/33a	Wytyczne dotyczące przejęcia pojezuickiego majątku	1774-1777	658
956	15/33b	Kupno 3 dworów na Przedmieściu Raciborskim, w Opawie i Katarzynkach ⁷⁸ w zamian za dochody uzyskane ze sprzedaży kolegium opawskiego i przejęcie ich przez Fundusz Edukacyjny, własność i podział	1747-1781	658
957	15/33c	Przejęcie <i>dominium</i> Szylierzowice i opawskiego kolegium jezuickiego przez Fundusz Edukacyjny	1773	658

⁷⁷ Obecny kościół pw. św. Wojciecha

⁷⁸ Obecnie część miasta Opawy

Nr inwent.	Sygnatura	Opis pozycji	Data	Karton
958	15/33d	Przejęcie <i>dominium</i> Olbrachcic należącego do jezuitów w Nysie przez Fundusz Edukacyjny	1773-1780	659
959	15/33e	Przejęcie majątku w Nowej Czerwonej Wodzie i Starej Czerwonej Wodzie należącego do jezuitów w Nysie przez Fundusz Edukacyjny	1773-1780	659
960	15/33f	Przejęcie majątku i nieruchomości po byłym kolegium w Opawie, protokoły komisji kasacyjnej, zarządzanie przejętym majątkiem, dochody ze sprzedaży działek, wykaz kosztów dotyczące posiadłości	1773-1782	660
961	15/33g	Przejęcie <i>dominium</i> Melcz (Melč) i kolegium jezuickiego w Opawie przez Fundusz Edukacyjny	1774-1780	660
962	15/33h	Wynajem posiadłości obejmującej byłe kolegium jezuickie w Opawie, protokoły komisji dzierżawnej	1776	660
963	15/34a	Ogólne wytyczne dotyczące wyrównania długu skasowanego zakonu jezuickiego	1773-1775	661
964	15/34b	Roszczenia wierzycieli byłego kolegium jezuickiego w Opawie i byłej rezydencji w Cieszynie	1773-1781	661
965	15/34c	Roszczenia wierzycieli z nyskiego komisariatu byłego kolegium jezuickiego w Nysie	1773-1782	662
966	15/34d	Wyrównanie długów byłego kolegium jezuickiego w Opawie	1774-1776	663
967	15/34e	Wyrównanie długów byłej rezydencji w Cieszynie	1773-1782	663
968	15/34f	Wyrównanie długów byłego jezuickiego <i>dominium</i> Melcz (Melč)	1764-1778	663
969	15/34g	Roszczenia wierzycieli ze Śląska Austriackiego w byłych jezuickich posiadłościach na Śląsku Pruskim	1773-1780	664
970	15/34h	Roszczenia wierzycieli ze Śląska Pruskiego w byłych jezuickich posiadłościach w komisariacie nyskim	1774-1782	664
971	15/34ch	Wyrównanie długów byłego kolegium jezuickiego w Opawie i dalszych instytucji jezuickich byłej czeskiej prowincji zakonu	1774-1782	664
972	15/35a	Ogólne wytyczne dotyczące wypłacenia środków pieniężnych z funduszu pojezuickiego oraz kontrola nad tym	1774-1780	665
973	15/35b	Zarządzanie środkami pieniężnymi pochodzącymi z różnych fundacji skasowanego zakonu jezuickiego	1773-1782	665
974	15/35c	Wyrównanie roszczeń śląskiego funduszu pojezuickiego wobec morawskiego funduszu pojezuickiego	1774-1781	665
975	15/35d	Wypłata kaucji ze środków funduszu pojezuickiego wierzycielom w celu wyrównania ich roszczeń wobec byłego kolegium jezuickiego w Opawie i byłej rezydencji jezuickiej w Cieszynie	1774-1780	666

Nr inwent.	Sygnatura	Opis pozycji	Data	Karton
976	15/35e	Wypłata kaucji ze środków funduszu pojezuickiego wierzycielom w celu wyrównania ich roszczeń wobec <i>dominium</i> Olbrachcice oraz posiadłości Czerwona Woda	1775-1780	666
977	15/35f	Negocjacje w sprawie odsetek za fundusze udzielone studentom z Cieszyna w byłym seminarium jezuickim w Ołomuńcu	1776-1777	667
978	15/35g	Wykaz kasy funduszu pojezuickiego	1774-1782	667
979	15/36	Renty życiowe członków skasowanego zakonu jezuickiego: 1. Ogólne wytyczne dotyczące przeprowadzenia kasaty byłych kolegów i rezydencji jezuickich oraz zabezpieczenia ich członków 2. Wydalenie eksjezuity o. Anastasia (Anastazego) Rabaka ze Śląska	1767-1781 1772-1780	668
980	15/37	Umieszczenie eksjezuitów w duszpasterstwie: 1. Powierzenie eksjezuitom funkcji kaznodzieli przy byłym kolegium jezuickim pw. św. Jerzego w Opawie 2. (jak wyżej) w byłym kościele jezuickim pw. Świętego Krzyża w Cieszynie 3. (jak wyżej) w kościele maltańskim pw. św. Jana w Opawie	1774-1782 1777-1782 1777-1779	668
981	15/38	Pensje eksjezuitów: 1. Ustalenie pensji dla członków byłego kolegium w Opawie i byłej rezydencji w Cieszynie, względnie dla byłych członków zakonu piastujących urząd kapelana polowego 2. Wytyczne dotyczące wypłaty pensji eksjezuitom, działającym w innej diecezji bądź przebywającym na misji 3. Regulacja spadku po zmarłych eksjezuitach oraz ich pogrzeby, 1773-1779	1773-1781 1773-1778	669
1059	16/14	Seminarium pw. św. Ignacego w Opawie, m.in.: 5. składki z funduszu eksjezuickiego	1780-1781	705
1061	16/16	Fundacja Sarkandrovká, Kanabovská i Tlamačovská dla alumnów jezuickiego seminarium w Ołomuńcu	1760-1774	708
1154	19/7v	Postępowanie spadkowe po eksjezucie o. Józefie Schwarzu z Opawy	1776-1779	790
1167	19/7chch	Postępowanie spadkowe po eksjezucie o. Robercie Joretz, księdzu przy kościele pw. św. Jerzego w Opawie	1781	791
1170	19/7kk	Postępowanie spadkowe po eksjezucie o. Józefie Poppowie z Opawy	1781-1782	791

Nr inwent.	Sygnatura	Opis pozycji	Data	Karton
1196	20/2	Gimnazjum jezuickie w Opawie i Cieszynie, sprawy personalne i zarobków profesorów	1770-1781	809
1197	20/3	Rozliczenie naprawy budynków, wyposażenia i szkolnych potrzeb gimnazjów jezuickich w Opawie i Cieszynie	1774-1782	809
1198	20/4a	Projekt kasaty jezuickiego gimnazjum i konwiktu w Cieszynie oraz gimnazjum pijarów w Bruntalu. Przekształcenie gimnazjum pijarów w Bruntalu na niemiecką szkołę główną, system nauczania, plan godzin lekcyjnych	1775-1779	810
1311	22/8	Ustanowienie granic między działką należącą do majątku Oldrzychów a działką przynależną do gminy Katerzynki, a także między ziemią należącą do tego majątku a polami przynależnymi do kolegium jezuickiego w Opawie	1773-1782	867

Ponadto warto zwrócić uwagę na różne protokoły sporządzone z posiedzeń Urzędu Królewskiego w sprawie jezuitów w okresie 1774-1782 (numery inwentaryzacyjne – inv. č: 6, 7, 8).

W ramach sekularyzacji komisja kasacyjna przejęła katalogi zakonne (*catalogi personarum*) obejmujące członków Towarzystwa Jezusowego w Opawie i Cieszynie⁷⁹. Dokument przedstawia postacie jezuitów i składa się z dwóch części (*catalogus primus* i *secundus*). W pierwszym katalogu umieszczono imię i nazwisko, miejsce pochodzenia, rok urodzenia i wstąpienia do zakonu, znajomość języków, wykaz zakończonych studiów, funkcje pełnione w zakonie, stopień akademicki oraz informacje dotyczące ślubów profesa bądź koadiutora. Drugi katalog odnosi się do cech charakteru członków zakonu, jak: usposobienie, zdolność osądu, bystrość, doświadczenie, temperament⁸⁰, postępy naukowe oraz wymogi do wykonywania urzędów w zakonie.

Poniższy wykaz prezentuje listę członków Towarzystwa Jezusowego, którzy w 1773 roku mieszkali w kolegium w Opawie, w rezydencji w Cieszynie oraz wykaz misjonarzy przebywających w Opawie. W rubryce „miejsce pochodzenia” (w oryginale: „Natio Patria”) wymienione zostały regiony, z których wywodzili się jezuiti. Były to: Czechy (bez Moraw i Śląska Austriackiego, „Bohemia”), Morawy, Śląsk (zarówno pruska, jak i austriacka część), Łużyce, Saksonia, Tyrol oraz Francja. W pierwszym przypadku pojawia się region „Noricum” (niem. Nordgau). Jest to pograniczne Górnego Palatynatu (Bawaria) i zachodniej części Czech, tzw. Chebska (niem. Egerland). Ziemia kłodzka występuje jako „Czechy”. Rubryka dotycząca znajomości języków przybliży przynależność etniczną członków zakonu. W zbiorach archiwalnych Urzędu Królewskiego zachowało się kilka egzemplarzy spisu personalnego, sporządzonego zarówno w formie tabelarycznej, jak również

⁷⁹ ZAO, Fond ŘJ Opava, inv. č. 431 (sign. 2005/1, k. 24).

⁸⁰ W kategoriach: choleryczny, sangwiniczny, flegmatyczny, melancholiczny.

tekstowej⁸¹. Częściowo formy zapisanych nazwisk odbiegają od siebie, co utrudnia weryfikację prawidłowego zapisu nazwisk. Jest to widoczne również w czeskich opublikowanych opracowaniach historycznych⁸².

**Tab. 3. Catalogus personarum Collegii Societatis Jesu Oppaviae
(członkowie kolegium opawskiego)**

Nr	Imię i nazwisko	Miejsce pochodzenia	Rok urodzenia / wstąpienia do zakonu	Znajomość języków
1	Johannes Scharm	Czechy, Praga	1720/1735	czeski, niemiecki, francuski (poziom przeciętny)
2	Johannes Fischer	Morawy, Ołomuniec	1715/1732	niemiecki, czeski (poziom poniżej przeciętnej)
3	Antonius Breyer	Morawy, Telcz	1737 ⁸³ /1755	czeski, niemiecki (poziom ponadprzeciętny)
4	Antonius Knauer	Śląsk, Żagań	1742/1759	niemiecki, francuski, włoski (poziom ponadprzeciętny)
5	Antonius Schlinger	Czechy, Chomutov	1738/1759	niemiecki
6	Karl Raab	Morawy, Dvorce	1740/1759	niemiecki
7	Gottfried Schwer	Łużyce, Wehrsdorf	1739/1755	niemiecki
8	Johannes Prtina	Czechy, Louny	1727/1743	czeski, niemiecki
9	Johannes Kernaeret	Francja, Carhaix	1740/1757	francuski, niemiecki (poziom przeciętny)
10	Johannes Möllner	Morawy, Iglawa	1719/1737	niemiecki, czeski (poziom przeciętny)
11	Joseph Schwartz	Czechy, Kłodzko	1721/1738	niemiecki
12	Leopold Calderar	Czechy, Most	1718/1734	niemiecki, francuski (poziom poniżej przeciętnej)
13	Robert Joretz	Saksonia, Drezno	1717/1736	niemiecki, włoski (poziom poniżej przeciętnej)
14	Wenzel Lagler	Śląsk, Prudnik	1726/1742	niemiecki, czeski
15	Augustinus Christ	Czechy, Čížkovice ⁸⁴	1752/1767	niemiecki, czeski (poziom przeciętny)
16	Franziskus Stein	Czechy, Czeskie Budziejowice	1748/1764	niemiecki, czeski (poziom przeciętny)

⁸¹ ZAO, KrÚ Opava, inv. č. 951-952.

⁸² Šotola, *Zrušení*, załącznik (tabela) 68.

⁸³ W dokumencie nieczytelny wpis. Informacja według: Šotola, *Zrušení*, załącznik (tabela) 68.

⁸⁴ Niem. Tschischkowitz. W oryginalnym zapisie: „Tschreskovirensis”. Por. Šotola, *Zrušení*, załącznik (tabela) 68.

17	Johannes Ligaun	Czechy, Praga	1751/1766	czeski, niemiecki
18	Johannes Mucha	Morawy, Telcz	1741/1767	czeski, niemiecki
19	Andreas Schreiber	Śląsk, Razová ⁸⁵	1731/1756	niemiecki, czeski (poziom przeciętny)
20	Antonius Heinrich	Tyrol, Innsbruck	1740/1766	niemiecki
21	Franziskus Horcziczka	Czechy, Popovice	1745/1766	czeski, niemiecki (poziom poniżej przeciętnej)
22	Franziskus Walserraab	Śląsk, Prudnik	1738/1762	niemiecki, morawski (poziom przeciętny)
23	Johannes Zentner	Czechy, Liběšice	1730/1754	niemiecki, czeski
24	Sebastian Althofer	Tyrol, Haselsberg	1721/1746	niemiecki
25	Thomas Skopce ⁸⁶	Czechy, Kutná Hora	1739/1763	czeski, niemiecki (poziom poniżej przeciętnej)

Tab. 4. Catalogus personarum residentiae Societatis Jesu Teschunii (członkowie rezydencji cieszyńskiej)

Nr	Imię i nazwisko	Miejsce pochodzenia	Rok urodzenia / wstąpienia do zakonu	Znajomość języków
26	Franziskus Kuhn (superior residentiae)	Czechy, Kutná Hora	1727/1743	niemiecki, czeski (poziom przeciętny)
27	Andreas Blaha (regens convictus)	Czechy, Kralowý Hradec	1718/1734	czeski, niemiecki (poziom przeciętny)
28	Karl Zech	Czechy, Vrchlabí	1735/1759	niemiecki, czeski (poziom przeciętny)
29	Christoph Bruschi	Chebsko (Noricum = Czechy Zachodnie), Cheb	1728/1746	niemiecki
30	Johannes Krebs	Śląsk, Cieszyn	1735/1751	niemiecki, czeski, polski (poziom przeciętny), francuski (poziom poniżej przeciętnej)

⁸⁵ Niem. Raase. W oryginalnym zapisie: „Raasuisis”. Por. Šotola, *Zrušení*, załącznik (tabela) 68.

⁸⁶ Lub w niemieckiej formie: „Skopetz”.

**Tab. 5. Catalogus personarum missionariorum Societatis Jesu Opaviae
(misjonarze opawscy)**

Nr	Imię i nazwisko	Miejsce pochodzenia	Rok urodzenia / wstąpienia do zakonu	Miejsce misji	Znajomość języków
31	Franziskus Kirchenhaan	Czechy, Praga	1712/1729	Brenna	czeski, niemiecki, polski (poziom przeciętny)
32	Franziskus Wolff	Czechy, Radenice	1729/1754	Brantice (Bransdorf)	niemiecki, czeski (poziom poniżej przeciętnej)
33	Georg Rieder(er)	Czechy, Stanovice u Karlových Var ⁸⁷	1740/1758	Jablůnkův (kapelan wojskowy)	niemiecki, czeski (poziom przeciętny)
34	Ignatius Frisch	Śląsk, Opawa	1722/1738	Pomorzowice (Pommerswitz)	niemiecki, hiszpański, języki indiańskie
35	Philipp Kulka	Czechy, Nymburk	1719/1739	Louky nad Olší (Łąki, Lenkau)	czeski, niemiecki (poziom przeciętny)

REFERENCES / BIBLIOGRAFIA

Źródła

Zemský archiv v Opavě (ZAO, Opava)

Fond: Jezuité Opava ((1483) 1625-1773), (ŘJ Opava), inv. č. 431, sign. 2005/1, k. 24

Fond: Královský úřad (KrÚ Opava)

inv. č. 951, sign. 15/31, k. 655-656.

inv. č. 952, sign. 15/32a, k. 656.

inv. č. 953, sign. 15/32b, k. 657.

inv. č. 954, sign. 15/32c, k. 657.

inv. č. 955, sign. 15/33a, k. 658.

inv. č. 960, sign. 15/33f, k. 660.

Österreichisches Staatsarchiv (ÖStA, Wien), Allgemeines Verwaltungsarchiv (AVA)

AT-OeStA/AVA Kultus AK Katholisch 871 6.

AT-OeStA/AVA Kultus AK Katholisch 871 5.

Bohemia Jesuitica 1556-2006, ed. P. Čemus, Praha 2010.

Kaiserl. Königl. Ober-Oesterreichischer Hof- und Landesstellen-Schematismus samt einem Schreib-Kalender pro anno 1773, Innsbruck 1773, s. 3-16, <https://doi.org/10.11588/diglit.48035#0005> (dostęp: 1.04.2023).

⁸⁷ Niem. Donawitz. W oryginalnym zapisie: „Dannavi(r)ensis”. Por. Šotola, *Zrušení*, załącznik (tabela) 68.

- Kaiserl. Königl. Ober-Oesterreichischer Hof- und Landesstellen-Schematismus samt einem Schreib-Kalender pro anno 1774, Innsbruck 1774, s. 3-16, <https://www.digitale-sammlungen.de/de/view/bsb10009810?page=,1> (dostęp: 1.04.2023).
- Kayserlicher Und Königlicher Wie auch Erz-Herzoglicher, Dann dero Residenz-Stadt Wien Staats- und Standes- Kalender auf das Gnaden-reiche Jahr Jesu Christi 1774, Wien 1774, <https://alex.onb.ac.at/cgi-content/alex?apm=0&aid=shb&datum=1774&zoom=2> (dostęp: 1.04.2023).
- Klos Miroslav, Stratil Ivo, *Jesuité v Opavě (1480) 1625-1773. Jesuité v Těšíně (1629) 1670-1773*, Opava 1994.

Opracowania

- Biermann Gottlieb, *Geschichte der Herzogthümer Troppau und Jägerndorf*, Cieszyn 1874.
- Błaszczuk Tomasz, *Początki śląskiej prowincji jezuitów*, „Saeculum Christianum. Pismo historyczno-społeczne”, 13/2 (2006) s. 123-132.
- Buchmann Bertrand Michael, *Hof – Regierung – Stadtverwaltung. Wien als Sitz der österreichischen Zentralverwaltung von den Anfängen bis zum Untergang der Monarchie*, Wien 2002.
- Clemens des XIV. *Aufhebungsbreve der bisherigen Gesellschaft Jesu. Aus dem Lateinischen*, Straßburg 1773.
- Franek Józef, *Dzieje placówki jezuickiej w Cieszynie w okresie kontrreformacji*, Cieszyn 1939 (praca doktorska, mps).
- Friedrich Markus, *Die Jesuiten. Aufstieg – Niedergang – Neubeginn*, München-Berlin 2016.
- Gebauer Josef, Šrámek Pavel, *Náměstí a ulice města Opavy. Historický místopis*, Opava 1990.
- Havlíček Petr, *Úvod do kapitoly. Historie jezuitů v Čechách*, w: *Bohemia Jesuitica*, ed. P. Čemus, Praha 2010, s. 165-172.
- Kiedos Józef, *Jezuici i ich udział w katolickiej reformie kościelnej na Śląsku Cieszyńskim w XVII i XVIII w.*, „Śląskie Studia Historyczno-Teologiczne”, 23/24 (1990-1991) s. 247-254.
- Koláček Josef, *První jezuité v Čechách a první z Čech*, w: *Bohemia Jesuitica*, ed. P. Čemus, Praha 2010, s. 215-224.
- Kouřil Miloš, *Počátky jezuitské akademie v Olomouci*, w: *Bohemia Jesuitica*, ed. P. Čemus, Praha 2010, s. 329-337.
- Kroess Alois, *Geschichte der Böhmischen Provinz der Gesellschaft Jesu. III. Die Zeit von 1657 bis zur Aufhebung der Gesellschaft Jesu im Jahre 1773*, Velehrad 1945. *Neu bearbeitet und ergänzt von P. Karl Forster SJ*, Praha-Olomouc 2012.
- Lec Zdzisław, *Dzieje jezuitów w Kłodzku w latach 1597-1776*, „Legnickie Studia Teologiczno-Historyczne”, 2/25 (2014) s. 123-136.
- Lec Zdzisław, *Dzieje placówki jezuickiej w Opawie na Śląsku Cieszyńskim w latach 1625-1773*, „Wrocławski Przegląd Teologiczny”, 28/1 (2020) s. 315-329.
- Lec Zdzisław, *Jezuici na Górnym Śląsku do kasaty, ze szczególnym uwzględnieniem ich działalności szkolnej*, „Wrocławski Przegląd Teologiczny”, 9/2 (2001) s. 109-123.
- Lec Zdzisław, *Kolegia jezuickie na Śląsku do 1740 roku*, „Legnickie Studia Teologiczno-Historyczne”, 2/21 (2012) s. 89-97.
- Niemetz Michael, *Antijesuitische Bildpublizistik in der frühen Neuzeit. Geschichte, Ikonographie und Ikonologie*, Regensburg 2008.

- Ploch Gregor, *Die josephinischen Klosteraufhebungen in Galizien. Teil 1: Akten des Bestandes "Stiftungshofbuchhaltung" im Österreichischen Staatsarchiv zu Wien*, München 2020.
- Ploch Gregor, *Die josephinischen Klosteraufhebungen in Galizien. Teil 2: Akten der Unterserie "Signatur 102: Stifte und Klöster: Galizien" im Österreichischen Staatsarchiv zu Wien*, München 2020.
- Ploch Gregor, *Źródła do badań nad kasatami józefińskimi w Galicji (1782-1848 r.) w archiwach wiedeńskich*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, 116 (2021) s. 331-350.
- Scheutz Martin, *Ein "Lutheraner" auf dem Habsburgerthron. Die Josephinischen Reformen und die Klosteraufhebungen in der Habsburgermonarchie*, „Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung“, 120 (2012) s. 321-338.
- Šotola Jaroslav, *Zrušení jezuitského řádu v českých zemích. Kolektivní biografie bývalé elity (1773-1800)*, Praha 2005.
- Spyra Janusz, *Śląsk Cieszyński w okresie 1653-1848*, Cieszyn 2012.
- Ständetum und Staatsbildung in Brandenburg-Preußen*, hrsg. P. Baumgart, J. Schmädke, Berlin, New York 1983.
- Tesař Petr, *(Ne)známý dekret o pohřbívání z roku 1772 a jeho slezské elegie. Příklad osvícenského zásahu do církevního života v zájmu státu*, „Časopis Matice moravské”, 139 (2020) s. 347-369.
- Verwaltungsgeschichte der Habsburgermonarchie in der Frühen Neuzeit: Band 1/1. Hof und Dynastie, Kaiser und Reich, Zentralverwaltungen, Kriegswesen und landesfürstliches Finanzwesen*, hrsg. M. Hochedlinger, P. Mat' a, T. Winkelbauer, Wien 2019.
- Vogel Christine, *Der Untergang der Gesellschaft Jesu als europäisches Medienereignis (1758-1773). Publizistische Debatten im Spannungsfeld von Aufklärung und Gegenklärung*, Mainz 2006.
- Walter Friedrich, *Die österreichische Zentralverwaltung. II. Abteilung. Von der Vereinigung der Österreichischen und Böhmisches Hofkanzlei bis zur Einrichtung der Ministerialverfassung (1749-1848). Bd. 1/2/1: Die Zeit Josephs II. und Leopolds II. (1780-1792)*, Wien 1950.
- Walter Friedrich, *Die österreichische Zentralverwaltung. II. Abteilung. Von der Vereinigung der Österreichischen und Böhmisches Hofkanzlei bis zur Einrichtung der Ministerialverfassung (1749-1848). Bd. 1/2/2: Die Zeit Franz' II. (I.) und Ferdinands I. (1792-1848)*, Wien 1956.
- Wolf Jürgen Rainer, *Die Stände in Österreichisch-Restschlesien seit den vierziger Jahren*, w: *Ständetum und Staatsbildung in Brandenburg-Preußen*, hrsg. P. Baumgart, J. Schmädke, Berlin, New York 1983, s. 365-372.

DIE AUFHEBUNG DES JESUITENORDENS IN ÖSTERREICHISCH-SCHLESILIEN IM JAHRE 1773 IM SPIEGEL DER DOKUMENTE DES LANDESARCHIVS TROPPAU

Zusammenfassung

Der vorliegende Artikel befasst sich mit der Aufhebung des Jesuitenordens in Österreichisch-Schlesien im Jahre 1773. Grundlage dafür bietet die reichhaltige Dokumentensammlung aus dem Bestand des Landesarchivs in Troppau (Zemský archiv v Opavě), die für diesen Zweck ausgewertet worden ist. Es handelt sich konkret um das Jesuitenkolleg in Troppau (Opava) und die Residenz in Teschen (Cieszyn) samt dazugehörigen Jesuitenmissionen in der Umgebung. Beide Einrichtungen hatten zur Böhmisches Provinz der Gesellschaft Jesu gehört, die nach der päpstlichen, im Sommer 1773 erfolgten Aufhebungsentscheidung von den staatlichen Stellen im Herbst 1773 übernommen wurden – anders als die übrigen schlesischen Jesuitenhäuser, die auf preußischem Staatsterritorium lagen und zur eigenständigen Schlesischen Provinz gehört hatten. Von der Säkularisation war auch das in Preußisch-Schlesien gelegene Kolleg in Neiße (Nysa) teilweise betroffen, weil zu dessen Eigentum mehrere, auf österreichischer Seite gelegene Dörfer gehört hatten. Das Hauptziel dieser Publikation ist es, die Handlungsweise der österreichischen Zentralverwaltung anhand dieses schlesischen Beispiels aufzuzeigen. Die Koordinationstätigkeiten des Wiener bürokratischen Apparates bei den Säkularisierungsmaßnahmen sind nicht nur für die Aufhebung des Jesuitenordens in den österreichischen Erbländern symptomatisch. Sie sind vielmehr für das Vorgehen des Staates gegen alle katholischen Einrichtungen charakteristisch, die rund eine Dekade später im Rahmen der sog. Josephinischen Klosteraufhebungen in erweiterter Form angewendet und ausgebaut wurden. Der vorliegende Artikel soll somit einen Beitrag zur Erforschung der Geschichte der österreichischen Zentralverwaltung im Bereich der Staat-Kirche-Beziehungen leisten. Für diese Publikation wurden Archivdokumente ausgewertet, die aus der unmittelbaren Aufhebungszeit stammen. Es ist kein erklärtes Ziel dieses Artikels, die Geschichte der Ordensaufhebung in Österreichisch-Schlesien umfassend und erschöpfend zu behandeln, sondern lediglich deren Rahmenbedingungen abzustecken. Die Geschichte der Troppauer und Teschener Häuser wird lediglich in den Grundzügen erwähnt, weil sie bereits in der Fachliteratur behandelt worden ist. Eine tabellarische Auflistung der Troppauer Archivdokumente, welche die Aufhebung behandeln, und ein Personalverzeichnis der Troppauer und Teschener Ordensmitglieder aus dem Jahr 1773 werden zum besseren Verständnis präsentiert.

Schlüsselwörter: Klosteraufhebungen in Schlesien; Gesellschaft Jesu; Jesuiten in Schlesien; Aufhebung des Jesuitenordens in Schlesien; Troppau; Teschen; Neiße; österreichische Zentralverwaltung; Böhmisches-Österreichische Hofkanzlei; Hofkammer; Böhmisches Provinz des Jesuitenordens

KASATA ZAKONU JEZUITÓW NA ŚLĄSKU AUSTRIACKIM W 1773 ROKU W ŚWIETLE DOKUMENTÓW ARCHIWUM ZIEMSKIEGO W OPAWIE

Streszczenie

Celem poniższego artykułu jest naszkicowanie przebiegu działań kasacyjnych Towarzystwa Jezusowego na Śląsku Austriackim na tle mało znanego w Polsce zespołu archiwalnego zgromadzonego przez Archiwum Ziemskie w Opawie (Zemský archiv v Opavě). Podział Śląska pomiędzy Prusy i monarchię habsburską, dokonany w wyniku I wojny śląskiej w 1742 roku, odbił się na strukturze organizacyjnej Towarzystwa Jezusowego na Śląsku. Kolegium jezuickie w Opawie oraz rezydencja w Cieszynie wraz z przynależnymi ośrodkami misyjnymi należały do Prowincji Czeskiej (Provincia Bohemiae), podległy zatem likwidacji bezpośrednio w 1773 roku – w przeciwieństwie do placówek jezuickich na Śląsku Pruskim, należących do odrębnej Prowincji Śląskiej (Provincia Silesiae). Działania kasacyjne dotknęły również częściowo nyskie kolegium jezuickie, które posiadało kilka wsi po stronie austriackiej. Głównym zamierzeniem poniższego opracowania jest przedstawienie charakterystyki działań centralnej austriackiej administracji nadwornej, zastosowanej nie tylko w ramach kasaty Towarzystwa Jezusowego na ziemiach austriackich, lecz również w tzw. kasatach józefińskich przeprowadzonych dekadę później, w latach 80. XVIII wieku. Sposób funkcjonowania biurokracji nadwornej w kwestii koordynacji prac przybliżono na podstawie opawskich dokumentów archiwalnych powstałych w bezpośrednim okresie kasaty. Historię omawianych placówek (do kasaty) naszkicowano jedynie pokrótce, ze względu na fakt, iż została ona już opracowana w literaturze. Zaprezentowano tabelaryczny wykaz archiwaliów zbioru Urzędu Królewskiego w Opawie oraz spis personalny jezuitów dotkniętych kasatą. Publikacja nie jest wyczerpującą analizą źródeł archiwalnych, lecz przyczynkiem do dalszych badań historii działalności Towarzystwa Jezusowego na Śląsku.

Słowa kluczowe: jezuita; kasata zakonów; Śląsk; Opawa; Cieszyn; Prowincja Czeska Towarzystwa Jezusowego